

Pálfalvi Lajos

A birodalom bomlástermékei

Szvetlana Alekszijejics kis posztszovjet enciklopédiája

■ Hadd kezdjem egy személyes adalékkal a Nobel-díjas fehérorosz író mű bemutatását. 2003 nyarán eljutottam Krynkibe, a határ lengyel oldalára, egy konferenciára, és hallottam, amikor azon keseregtek fehérorosz irodalmárok, hogy Vaszil Bikau halálával talán évtizedekre elvesztették az esélyüket a Nobel-díjra. Egyikül meg is kérdezte, kit jutalmaztak tavaly – és mondhattam volna akárkit, szerintük nyilván nem élt olyan író a világon, aki jobban megérdemelte volna ezt a díjat a fehérorosz ellenzék szellemi vezetőjénél. De hiába járt közben az érdekében Václav Havel és Czeslaw Miłosz, hiába látszott néha oly megértőnek a már szabad Közép-Európa az újragyarmatosított posztszovjet Kelet-Európával, a nagy szovjet háborús eposzt fehérorosz nemzeti eposzra cserélő Bikau életművéből hiányzott az egyetemesség dimenziója, amely azokhoz is közel hozta volna a műveit, akiket hidegen hagyott a Szovjetunió felbomlását követő szabadságharcban az elsők közt elbukó ország sorsa.

Különös érzés volt arra gondolni, hogy Kertész Imre kitüntetése, a magyar irodalom első Nobel-díja gyászhangulatot keltett az európai periferián, mert a fehéroroszok már kezdték feladni a reményt arra, hogy valaha is észreveszik őket, és világraszóló kulturális sikerekkel ébreszthetik rá magukat és a környezetüket arra, hogy sikeresen befejezték a maguk posztkommunista etnonemzeti projektjét, modern nemzetté váltak, és talán az anyanyelvüket is sikerül – inkább föltámasztani, mint megmenteni. Mivel elmaradt a külső megerősítés, még inkább meg voltak győződve arról, hogy messze le vannak maradva Ukrajnától a nemzetépítő munkában, sőt egyre nő a különbség a két ország között. Amikor pedig Lengyelországban úgy kezdték reklámozni a kitűnő ukrán író, Jurij Andruhovicsot, hogy néhány év múlva ő lesz az ukrán irodalom első Nobel-díjasa, nem is gondoltak arra, hogy épp most fejezi be az egyik fő művét az a fehérorosz író, aki nemcsak egyike lesz a számos esélyesnek – mint Bikau vagy Andruhovics –,

hanem tizenkét évvel Bikau halála után valóra is váltja ezeket a reményeket.

Más kérdés, hogy Szvetlana Alekszijejics aligha azonosítható úgy a fehérorosz nemzeti törekvésekkel, mint Vaszil Bikau, még akkor sem, ha mindketten felléptek a diktatúra ellen, és nagyjából ugyanakkor hagyták el az országot. Inkább az egykori Fehérorosz Nemzeti Front hagyományait folytató ellenzék szövetségésének, szellemi partnerének, nem pedig a részének tekinthető. Hisz Alekszijejics oroszul ír, a második hazájának tekinti Ukrajnát, és otthonosan mozog az egész posztszovjet birodalmi térben, emellett erősen kötődik az orosz irodalmi és kulturális hagyományokhoz. A fehérorosz posztkolonialista ellenzék vele ellentétben inkább Közép-Európában és a balti államokban érzi elemében magát, nagyon is méltányolható távolságtartással tekint Oroszországra, az orosz birodalmi törekvéseknek ellenálló új Kelet-Európában keres szövetségéseket, nem az orosz értelmiségben.

Mivel nyelvilag is különvált, nem belülről éli át az európai és ázsiai elemek összeegyeztetlenségével küszködő orosz irodalom kétségbeesítő dilemmáit. Az újra felfedezett anyanyelv kulcsszavait nem mérgezte meg a birodalmi ideológia. S ami legalább ilyen fontos, egész másképp rendez be a teret és helyezi el magát benne. Ebben a kontextusban Minszk nem Moszkva egyik nem túl távoli bolygója. Nem a Moszkva vagy Szentpétervár köré szerveződő, belül strukturálatlan birodalmi tér jelentéktelen regionális központja – amely ugyanabba a kategóriába tartozik, mint Taskent vagy Novoszibirszk –, hanem Európa periferiája, amely miután elvesztette középkori államiségét, a lengyel-litván államon keresztül kötődött a római központú keresztény kultúrához. Ilyen örökség birtokában a fehérorosz értelmiségnek nem kell azzal gyötörnie magát, hogy bár az orosz kultúra rendkívüli értékekkel gazdagította az európai kultúrát, az orosz létnek mindig olyan felfogása válik uralkodóvá (kötelezővé), amely Európa vetélytársaként, nem pedig a részeként határozza meg magát.

Nézzünk egy alternatív változatot a Budapestről nézve is homogénnek látszó, sokak számára a talányos „orosz világ” (russzkij mir) szerves részének tekinthető kelet-európai tér átrendezésére. Ihar Babkou minszki költő, író és filozófus a Jagelló-Lengyelországban keletkezett Tengerköz fogalmához fordul, amely a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódó térséget jelöli, nagyjából Tallintól Odesszáig. Már maga a fogalom is dühödt indulatokat vált ki abból a néhány oroszból, aki hallott róla, mert érzik, hogy már a létével is tagadja a moszkvai birodalmi eszmét.¹

A tengerközi civilizáció antitotalitárius, posztkolonialista utópiájában Fehéroroszország és Ukrajna északként és délként, egymást kiegészítve, egymás számára vonzó titokként létezve hoz létre közös kulturális teret, melynek déli pólusán a Krím, a fekete-tengeri antik és bizánci kultúra, a „sztyeppei Hellász” található; északi pólusa, a történeti Litvánia már Skandináviával érintkezik.

Ez a tájolás nemcsak „az uralkodás és az eltüntetés” orosz neokolonialista gyakorlatától, hanem a szellemi tekintélyként, nem pedig hatalmi központként fellépő nyugati „helyettes hegemon” stratégiájától is megvéd, amely „orientalizálja” ezeket a kultúrákat. Segít szabadulni a „posztszovjet kísértetek” geopolitikai státuszától. Hisz a Kelet–Nyugat tengelyen állandóan a rút kiskacsa posztkolonialista történetét tartják műsoron, amely képtelen szépséges hattyúvá változni.²

Csak azért vázoltam ezt a szokatlan perspektívát, hogy jelezzem: az Alekszijevec műveiben kirajzolódó posztszovjet patthelyzetnek, melyben a birodalom ugyan szét-esik, de újjászerveződik, nem adja át a helyét új, életképes alakulatoknak, így a megtagadott vagy elvesztett szovjet identitás helyébe sem lép automatikusan új fehérorosz azonosságtudat, marad „az öngyilkos mazochizmus szénsza” – van alternatívája, egy másik nyelvben.

Ezzel a Nobel-díjjal nemcsak egy marginalizált nemzetet és a birodalom hajótörötteit ismerték el, hanem egy méltatlanul mellőzött műfajt is, ez pedig a tényirodalom vagy a riportkönyv. A Lengyelországban korábban Kapuściński-díjjal kitüntetett Alekszijevec művei sok tekintetben emlékeztetnek a Lengyelországban virágkorát élő Kapuściński-iskolára. Alekszijevec is az újságírás-tól jutott el a tényirodalomig, vagyis meg kellett tanulnia, hogyan lehet feldolgozni egy témát azonnali fogyasztásra és időtálló formában is. Hogyan lehet alkalmi írássokként készült cikkekből kimenteni azt, amin érdemes tovább dolgozni, mert az aktualitás elmúltával is fontos marad. Hogyan egészítik ki a szépirodalmi eszközök az újságírók technikáit.

Bár Alekszijevec 1972-ben végzett a minszki egyetem újságírói karán, már a hatvanas évek közepén dolgozott a Pripjaty-vidék lapjának (vagyis már akkor megismerte a leendő csernobili zóna fő helyszíneit, ahol később anyagot gyűjtött a *Csernobili ima* című könyvéhez). Nyilván fontos szerepet játszott írói fejlődésében az olyan világvegi lapoknál töltött tanulói idő, mint *A Kommunizmus Világítótornya* (Majak Kommunizma), amelyhez képest az országos *Falusi Újság* (Szelszkaja Gazeta) már nagyvilági orgánus volt.

Alekszijevec mindvégig elkötelezett szószólója volt annak a legkiszolgáltatottabb, legelesettebb társadalmi rétegnek, amelyet pályája kezdeti szakaszában ismert meg, még a Nobel-díj átvétele után mondott beszédében sem feledkezett meg róla. Nemcsak az érdekeit képviseli, mint egy elkötelezett értelmiségi, hanem az ő hangjukon szólal is meg, a magnóra vett monológjaikból készíti könyveit, kórossá formálva őket. Nem véletlen, hogy Alekszijevec a színházakban is komoly sikereket arat, az előszóra épülő művekből kitűnő színházi adaptációk készülnek. Ez tökéletesen beleillik abba az új tendenciába, melyben találkozik a tényirodalom és a dokumentarista színház (bár Kapuściński *A császár* című könyve már a nyolcvanas években színpadra került Lengyelországban).

Mivel Alekszijevec olyan traumatikus eseményeket dolgoz fel ezzel a technikával, mint például az afganisztáni háború, megszólaltatva szemtanúkat, áldozatokat és hozzátartozókat, művei az *oral history*hoz is közel állnak. De nem újságíróként találkozott először olyan emberekkel, akik olyan mély benyomást tettek rá a történeteikkel, hogy a médiumukká vált. Már gyermekkorában találkozott ilyen mesélőkkel, jellemző módon nőekkel, akiknek köszönhetően hamar megismerte a történetmondás és a történelem (mindenekelőtt a második világháború) női változatát. De ehhez vissza kell térnünk a gyerekkorába.

1948-ban született Ivano-Frankivszkban, Nyugat-Ukrajnában, amely a háború előtt még Lengyelországhoz tartozott Stanisławów néven. Így anyai ágon, főként a nagyanyján keresztül ahhoz a paraszti civilizációhoz kötődik, amely nem azonosult a kommunista utópiával, megőrizte emlékezetében a rezsim rémtetteit, és tovább is adta a történetet az unokáknak (így hall Alekszijevec már gyerekkorában ijesztő történeteket a nagyanyjától a több millió áldozattal járó ukrainai mesterséges éhínségről, amelyet nem természeti katasztrófa, hanem az önkény okozott, mert a meggyőzés hatékony eszközét látta az éhhalálban). Apja viszont a rendszer preparált tudatú terméke volt, aki még a birodalom összeomlása után is hithű kommunista maradt, még a koporsóba is magával vitte a párttagkönyvét.

Nem a lehetőségeket cinikusan kihasználó konformista volt (ilyen figura ellen nyilván már fiatalon föllázadt volna Alekszijevis), hanem szent együgyűséggel ragaszkodott a kommunista ideológiához – akkor is, amikor alap már nem is volt, csak a felépítmény emléke. Ezért lehetett olyan nehéz túllépni az apjától tanult szimbolikus rendben. Miskin herceg is azért olyan meggyőző, mert nem céltudatos demagógnaként, hanem nemes Don Quijoteként átkozza a római civilizációt, a birodalom ősi ellenségét. Alekszijevis szülei falusi tanárok voltak Fehéroroszországban, az apa nem alkalmazkodásra vagy behódolásra nevelte, hanem arra, hogy higgyen az ideológiában.

A Nobel-díj átvétele után mondott beszédében is megemlékezett arról, hogy mielőtt Afganisztánba utazott, hitt az „emberarcú szocializmusban”. Itt csak néhány bekezdésben idézi fel azt, amiről *Fiúk cinkkoporsóban* címmel írt könyvet. Megmaradt az emlékezetében a „fekete tulipán” (azt a repülőgépet nevezték így, amely hazaszállította a cinkkoporsókat Afganisztánból) és a hűtőbe hozott új halottak után maradt „romlott vaddisznóság”. Mindkét kép sokkoló, de beleillik a mérhetetlen áldozatokkal kérkedő partizánmitológiába. De a következő történetre már aligha mondhatnánk, hogy akár egy orosz is írhatta volna, mert arra az irodalomra nem jellemző az olyan katarzis, melyet az áldozattal való szembeütés vált ki. Alekszijevis, aki az első könyvét épp a háborút végigharcoló nőkről írta, borzasztó helyzetbe került, amikor beállított egy afgán civil kórházként szolgáló barakkba – öt plüssmackóval megrakodva, mint a harmadik világba látogató jóságos vörös télapó. Amikor pedig odaadta az elsőt egy gyereknek, csodálkozott, hogy miért a fogával veszi el. Mire az afgán nővér lehúzta a gyerekről a takarót, és megmutatta, hogy nincs karja „a te oroszaid bombája” miatt.

Alekszijevis tudatában egymás mellé kerülnek az afgán és a fehérorosz áldozatok, és összeomlik a hazugság építménye. Különös, hogy egy negyvenéves nő, aki két évtizedes tényfeltáró munka után jut el a nagy kiábrándulásig, apjával együtt sírva vonja le a következtetést: „Bocsáss meg, apám [...], de elég egyszer látni, ahogy a fiúk, akik nemrég még szovjet iskolások voltak [...], idegen földön számukra ismeretlen embereket gyilkolnak, hogy minden szavad porrá váljon. Mi gyilkosok vagyunk, papa, érted?”³ Az afgán gyerek a papa és a mama iskolájából kikerült szovjet fiúk miatt nem veheti magához a plüssmacit – ez így már nincs rendben.

De Alekszijevisnek már akkor meggyűlt a baja a cenzúrával, amikor még az „apja lánya” volt. 1975-ben kezdett dokumentarista prózát írni a második világháborúról.

Alesz Adamovics (1927–1994) indította el a pályán, aki szintén sokat írt erről, emellett a rendezővel, Elem Klimovval együtt írta az emlékezetes *Jöjj és lásd* (1985) című film forgatókönyvét. Ma már talán furcsának tűnhet, hogy negyven évvel a háború után felkavaró művek születtek erről a témáról – de igazából csak ekkor kezdődött a trauma társadalmi feldolgozása (akkor is inkább Minszkben, mint Moszkvában). Hamarosan le is állt a folyamat, Lukasenka jóvoltából már két évtizede újra régi fényében tündököl a szovjet-fehérorosz partizánmitológia, mint ahogy az oroszok is még mindig a világ legerősebb áldozatának állítják be magukat.

Ma is összeütközésbe kerül a diktátorok hivatalos emlékezetpolitikájával az, aki kétségbe vonja a birodalom Sztálin óta változatlan háborús öngazolását (például kiszámolja, hogy a szovjet áldozatok között hány millió fehérorosz és ukrán volt). Alekszijevis már azzal megszegte a szabályokat, hogy magyarul is megjelent: *A háború nem asszonyi dolog* (1988) című könyvében annak a mintegy nyolcszáz ezer nőnek állít emléket, aki tizenhat és húsz éves kora között harcolt a nagy honvédő háborúban. Bár Alekszijevis már 1983-ban befejezte, a mű két évig kéziratban maradt, mert összegegyeztetetlen volt az összkép a hazával azonosított hős anya emlékművével. Ezért is vádolták többek között pacifizmussal és naturalizmussal.⁴

Főbenjáró bünt követ el, ellenséges elemmé válik az, aki ellentmondásba kerül a nagy szovjet háborús eposzszal. A *Csernobili imába* is bekerült néhány ilyen történet. Ezt is a gyerekkorában hallotta egy szereplő. A szomszédasszony mesélte neki, hogy a háború alatt partizáncsapatban harcolt, egyszer bekerítették az egységüket, de sikerült kijutniuk. Egy hónapos csecsemőt vitt a karján a mocsárban, miközben partizánvadászok lestek rájuk. Mindannyiukat lebuktathatta volna a sírása. És amikor az ember már azt várná, hogy milyen furfanggal sikerült megtéveszteni az ellenséget, hogy tudta megmenteni a csecsemőt, közli, hogy megfojtotta. Ez nem a szokásos lélekemelő, az állampolgári öntudatot erősítő partizán-történet, inkább rémületet kelt: „Mit tett ez az asszony? Hogy volt képes ilyenre? Azt hittem, azért tört ki a gyűrűből az egész partizáncsapat, hogy megmentse ezt a csecsemőt. Itt pedig megfojtották a csecsemőt azért, hogy életben maradjanak egészséges, erős férfiak.”⁵

Többek között azért sulykolják ennyire a minszki partizánmitológiát, hogy beolvassák a fehérorosz történelem e részét is a szovjet történelem hivatalos változatába. Az oroszok mellé állítanak a fehéroroszokat, szembefordítva őket a Nyugattal, mindenekelőtt Németországgal. Pedig a hivatalos változattal ellentétben Minszket nem

a német hadsereg, hanem a szovjet légierő rombolta le. A megszállás négy éve alatt Sztálin az októberi forradalom évfordulóján és a vallási ünnepeken is bombázókat küldött Minszkbe, a bencés templomot például a húsvéti mise idején érte találat.

Sztálin mindent megtett annak érdekében, hogy kiprovokálja a német terrort. Erre azért volt szükség, mert Wilhelm Kube főkomisszár nem degenerált szadista, hanem részben pragmatikus, részben meg csendes őrült volt. Kiszabadította a börtönökből és a lágerekből a fehér orosz kultúra kiemelkedő alakjait, iskolákat és lapokat indított. Az volt a dédelgetett álma, hogy Asgard néven szent várost alapít Minszktól délre, mert azt a vidéket tartotta a germán istenek hazájának. Meg kellett hát gyilkoltatni 1943-ban, hogy véget érjen a háborús idill. Ez sikerült is, a merényletért rögtön ki is végeztettek három ezer embert a németek.⁶

A háborúról szóló korai műveiben Alekszijevis még nem állította szembe a fehér orosz nemzeti érdeket a birodalmat konszolidáló nagy mítoszokkal, inkább arra törekedett, hogy egyéni tragédiákra szálazza szét a kollektív eposzt, és ne a férfiak, hanem a nők és a gyerekek szempontjából mutassa be a történeteket. De Csernobilt már nemcsak egyéni és családi, hanem nemzeti, még hozzá fehér orosz nemzeti tragédiának mutatja be (nem szovjetként, ukránként vagy oroszként), mert elsősorban az ő országukat sújtotta a katasztrófa. Mint az egyik szereplő felidézi, a robbanásról beszámoló lapokban külön kiemelték, hogy szerencsére nem Kijev felé vitte a szél a radioaktív felhőt. Azt viszont már elhallgatták, hogy Fehéroroszországot borította el.

Alekszijevis szerint az ország ezzel a katasztrófával lépett a történelem színpadára. A szovjet ember is ekkor dőbent rá arra, hogy nem bízhatja a biztonságát a lakosokat féltő gondoskodással óvó jótékony hatalomra. Neki kell kiderítenie, hogy melyik élelmiszer származik szennyezett területről, hisz az atomkatasztrófa nem változtatott a tervgazdálkodás céljain: akkor is meg kellett termelni és el kellett juttatni a boltokba a korábban előírt mennyiségeket a zónában működő kolhozoknak, ha radioaktív hulladékkal mérgezték az országot. Még a május 1-jei szabadtéri ünneplés sem maradt el. Miközben a némenklatúra arról győzködött mindenkit, hogy nem érhet senkit baj, ha étkezés előtt kezét mos, el volt látva szinte laboratóriumi körülmények között előállított tiszta élelmiszerekkel.

Henadz Hrusavi ellenzéki parlamenti képviselő arról számol be neki, hogyan kezdődött az ellenállás 1989. április 26-án, a katasztrófa harmadik évfordulóján. Mivel a notórius hazudozás mindenkit érintett, aki levegőt vett

vagy vizet ivott, azon a napon erősebb volt a felháborodás a félelemnél. Tüntetést hirdetett az ellenzék, és hiába fényképezték civil ruhás rendőrök a Cseljaszkin parknál gyülekező húsz-harmincezer embert, hiába árultak mozgóbüfékből sosem látott füstölt kolbászt, csokoládét és neszkvét, nem a tüntetők, hanem a rendőrök kapituláltak. És a rögtönzött szónoki emelvényre lépve végre mindenki elmondhatta, hogy miért érzi becsapva magát.

Ez is olyan kivételes pillanat volt, amikor elérhetőnek tűnt a szabadság. Az ellenzéki képviselő higgadtan konstatálja: „Lehattunk volna szabadok, de nem lettünk azok. Megint nem jött össze.”⁷ Egy mérnök akkor kezdett aggodni, „amikor címkék jelentek meg a tejesüvegeken: *Tej gyerekeknek és Tej felnőtteknek*” felirattal (feltehetően az előbbiben volt kevesebb stroncium). „Bár nem léptem be a pártba, így is szovjet ember voltam” – vallja be, amikor a kudarc okát keresi. „Hol siklott félre az egész? Már a kezdet kezdetén... Mert rabságban élünk... A szabadgondolkodás csúcsa: »Meg szabad enni a retket, vagy nem?« Bennünk volt a rabság...”⁸ Néhány évvel később már „radiofóbiásnak” nevezte a hatalom az ellenzéket, és oktanalán pánikkeltéssel vádolta.

De nem csak Fehéroroszország áll vesztesre. Stockholmi beszédében Alekszijevis kimondta, hogy ami megmaradt a birodalomból, az is elvesztette azokat az esélyeket, amelyek a kilencvenes években még megvoltak. „A kérdésre, hogy milyen legyen az ország: erős-e vagy tisztességes, amelyben jó élni, az elsőt választottuk: az erőt. Most megint az erő idejét éljük.”⁹ Bár Alekszijevis itt nem keres választ arra, hogy miért alakult így (és azt is jó lenne tudni, hogy ki tartozik bele a többes szám első személybe), a *Csernobili ima* egyik szereplője, Alekszandr Revalszkij orosz történész alighanem megadta a választ erre – kérdés formájában: „képes-e az orosz nemzet saját történetének olyan globális revíziójára, mint amilyenre képesek voltak a második világháború után a japánok. A németek... Lesz-e bennünk elég intellektuális bátorság ehhez?”¹⁰ Nem, nem volt hozzá sem bátorságuk, sem szellemi kapacitásuk. Visszamenekültek a régi mítoszokhoz, és új birodalmat építenek. A cári és a szovjet után immár a harmadikat.

Alekszijevis persze nem azért ábrándult ki a másodiktól, hogy később behódoljon a putyini birodalomnak. Ugyanakkor igen együttérzően ír azokról, akiket „a Szovjetunió árváinak” nevezhetnénk. Főként azok a családok tartoznak ide, amelyek egyes házasságból jöttek létre, és a Szovjetunió szétesése után kieleződött nemzetiségi konfliktusok miatt nem volt maradásuk a közép-ázsiai és a kaukázusi köztársaságokban. Számuk-

ra a Lenin-szobor ledöntése a törzsi háborúk kezdetét, nem pedig a demokrácia eljövételét jelenti. Vannak olyan számkivetettek, akik már csak a sugárszennyezett zónában találtak menedéket.

Bár a stockholmi beszédét azzal a kijelentéssel zárja, hogy három otthona is van – az apja hazája, Fehéroroszország, anyja hazája, Ukrajna és „a nagy orosz kultúra” –, mintha Alekszijejics is ugyanolyan otthontalan lenne Minszkben és Párizsban, mint a Moszkvában élő kaukázusiak. És az a több millió ember, aki a birodalom katasztrófája után nem talált magára egy új nemzeti identitásban.

JEGYZETEK

- 1 1984-ben fejezték be a varsói királyi vár újjáépítését. Az egyik teremben ma is látható az ország Báthori-korabeli térképe, melyen Riga is a lengyel–litván államhoz tartozik. A nyolcvanas években el kellett függönyözni, ha orosz csoportok érkeztek, mert hevesen tiltakoztak egy olyan államilakulat ábrázolása ellen, amelyet az ő ideológiájuk visszamenőleges hatállyal is nemlétre ítélt.
- 2 I. Babkou, *Białoruś – Ukraina. Podróż do kresu = Uő, Królestwo Białoruś. Interpretacja ru(i)n*, Wrocław, 2008, 84–85.
- 3 *Az elvesztett csatáról. Szwetlana Alekszijejics beszéde a Nobel-díj átvételekor*. Ford. M. NAGY Miklós, Könyvvelző, 2016. január–február. Internetes elérhetősége: <http://www.konyvvelzomagazin.hu/hir/az-elvesztett-csatarol> (letöltés: 2016. IV. 10.).
- 4 Vö. SZATZKER Helga: *Ami a tankönyvekből kimaradt. A háború arcai Szwetlana Alekszijejics műveiben*, Jelenkor, 2015, 1. 30.
- 5 ALEKSZIJEVICS, Szwetlana: *Csernobili ima. A jövő krónikája*. Ford. PÁLFALVI Lajos, Bp., 2016, 150–151.
- 6 KLINAU, Artur: *Minszk. Az álmok Napvárosa*. Ford. PÁLFALVI Lajos, Bp., 2012, 86–88.
- 7 ALEKSZIJEVICS, Szwetlana: *Csernobili ima... 193.*
- 8 *Uo.*, 325–326.
- 9 *Az elvesztett csatáról...*
- 10 ALEKSZIJEVICS, Szwetlana: *Csernobili ima... 262.*